

Назарова А.Ж., Садуова Ш.М.

**Қазақ және түрік тілдеріне
ортақ мақал-мәтелдер**

Бұл мақалада қазақ және түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдер қарастырылады. Қазақ және түрік тілдеріндегі ортақ мақал-мәтелдер тақырыптарға топтастырып салыстырылады. Салыстыра зерттеу барысында екі тілде жарық көрген мақал-мәтелдер сөздіктерімен жұмыс жасалды. Қазақ және түрік халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің көптігіне мақаладағы берілген мысалдар айғақ бола алады. Екі тілдегі кейбір мақалдардың баламаларының болуымен қатар, кейбір мақалдардың құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалды. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Мұндай ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоян-қолтық араласпауының салдарынан болады.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, түрік тілі, қазақ тілі, салыстыра зерттеу, тура мағына, ауыспалы.

A.Zh. Nazarova, Sh. M. Saduova

**Common proverbs and sayings in
Kazakh and Turkish languages**

In this article common proverbs in Kazakh and Turkish languages are examined and compared. During the comparative research work we used Kazakh-Turkish dictionaries of proverbs and sayings. Likeness of the proverbs of these languages is given as an example in this article. As a result of research it was noticed that in two languages it is possible to find an equivalent to the proverbs, but also there are proverbs without analogues. These features in languages show the close connection Turkic people during the long time.

Key words: proverbs, Turkish language, Kazakh language, comparative research, direct and figurative meaning.

А.Ж. Назарова, Ш.М. Садуова

**Общие пословицы и поговорки
казахском и турецком языках**

В этой статье рассматриваются и сравниваются общие пословицы в казахском и турецком языках. Во время сравнительно-исследовательской работы пользовались казахско-турецкими словарями пословиц и поговорок. Схожесть пословиц данных языков приведены в примерах этой статьи. В результате исследования было замечено, что в двух языках можно подобрать эквивалент пословицам, но также существуют пословицы не имеющие аналогов. Такие особенности в языках свидетельствуют о тесных связях родственных тюркских народов в течение долгого времени.

Ключевые слова: пословицы, турецкий язык, казахский язык, сравнительное исследование, прямое значение, переносное.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ МАҚАЛ- МӘТЕЛДЕР

Мақал-мәтелдер – әрбір ұлттың ой-санасының қорытынды түйіні, өмірде түйген-білгендерінің, түрлі тәжірибелерден жинақталған философиялық ойларының көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, бір қалыпқа реттелген күйде, тұрақталып, қалыптасқан түрлері. Мақал-мәтелдер ертеден қалыптасқан ауыз әдебиетінің бір түрі, ой дәлдігімен, терең мазмұнымен ерекшеленетін, тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйінмен жеткізе білетін қасиеттерге ие. Өмір туралы, тіршілік туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы.

Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы ғана саналмай, ол ұстаздық, тәлімгерлік рөл де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа әрі тұжырымды болды. Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде өзінен бұрынғылардың моральдық-психологиялық, медициналық-гигиеналық, өнер-сайыскерлік ой-пікірлерін де шоғырландырып, бүкіл халықтың тәлімдік тәжірибесін мирасқа қалдырып отырды. Көшпелілердің сонау ерте дәуірден-ақ көп біліп әрі оны ақылмен байыптай алатын адамды ерекше қастерлеуі тегін емес. Ондай адам ата-баба даналығының көзіндей саналатын. Мақал-мәтелдер белгілі бір шешіммен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды рөл атқарып отырды.

Мақал-мәтелдер – ғасырлар бірі-бірінің жалғасын тапса да, сол күйі өзгеріссіз қалған, ата-бабаларымыздың біздерге қалдырған өсиеті. Ауыз әдебиетінің көркем әрі парасатқа толы баға жетпес мұрасы. Мақал-мәтелдердің көрініс табатын сахнасының бірі – көркем шығармалар. Әрбір туынды автордың тілінің ерекшелігіне, көркемдігіне, ойын ұтқырлы жеткізе білгендігіне, мақал-мәтелдерді қаншалықты қолдана білгендігіне байланысты. Мақал-мәтелдерді іздеу барысында, әдеби шығармаларды ақтардық, нәтижесінде көптеген мақал-мәтелдермен таныс болдық. Алайда қазақ және түрік тілдерінде қатар кездесетін мақалдарды сирек кездестірдік. Айта кетсек, аты Еуропаға дейін жеткен, бір роман арқылы бүкіл қазақты әлемге таныта білген Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында “*Құс қанатымен ұшар, Құйрығымен қонар*” деген мақалға [4,18] ұқсас түрік ті-

ліндегі «*Kuş kanadıyla uçar, Kıcı ile konar*» (Құс қанатымен ұшады. Құйрығымен қонады) деген мақалды кездестірдік [1]. Мағынасы жағынан ұқсас бұл мақалдар, туыстас екі тілдің, яғни қазақ және түрік тілінің ойлау жүйесі мен мәдени көзқарастарының да бір-біріне жақын екенінің дәлелдейді.

Сонымен қатар ұлы Абай Құнанбаевтың немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлының «Шәкәрім шығармалары» кітабында, Әділ-Мария атты шығармасында мынадай мақал берілген: «*Отыз тістен шыққан сөзді, отыз ру ел біледі*» [6, 506]. Осы мақалға ұқсас түрік тілінде де: «*Otuz iki dişten çıkan, otuz iki ağza (mahalleye, orduya) yayılır*» (Отыз екі тістен шыққан отыз екі ауызға тарайды) деген мақал бар. Алайда берілген мақалдардағы ерекшеліктер, қазақ тілінде «*отыз тіс*» деп берілсе, түрік тілінде «*отыз екі тіс*» деп берілген. Аталған екі мақалдағы мағына бір, яғни ауыздан шыққан сөз немесе айтылған әңгіме, адам қаласа да, қаламаса да, барлығына естілетінін, әңгіме болатыны жөнінде.

Мұхтар Әуезовтың «Қорғансыздың күні» әңгімесінде: «*Тышқанның өлгені – мысықтың ойнағаны*» [5,19] деп атап өткен сөзі бар. Бұл сөз мақалдың шартына сай болғанымен, мақал дәрежесіне жетпейтін де себептері бар. Іздестіру нәтижесінде түрік тілінде осыған ұқсас фразеологизм түрінде кездесетін баламаға жолықтық. Ол: «*Kedinin fareyle oynadığı gibi oynamak*» (Мысықтың тышқанмен ойнағанындай ойнау) [7]. Түрік тілінде кездесетін бұл фразеологизмнің мағынасы, бір адаммен немесе нәрсемен адамның көңіл көтеру мақсатымен, қалаған ережелерімен ойнап, әзілдесуі және жалыққан сәтінде тастап кетуін білдіретін тұрақты сөз тіркесі.

Сонымен қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық топтастыру бойынша «еңбек және кәсіп», «өнер және білім», «әулет және қоғам», «тұрмыс және салт», «адамгершілік және кішіпейілділік» деген топтарға бөліп қарастыруға болады. Екі тілдегі мақал-мәтелдерді тақырыптық топтарға бөле отырып, оларды тура және ауыспалы мағынада қоланылатын мақал-мәтелдер деп екіге бөлініп қарастырылды.

Негізінен, түркі халықтарына тән кәсіп – ауылшаруашылығы болғандықтан қазақ және түрік халықтарына ортақ еңбек және кәсіпке байланысты мақал-мәтелдер екі тілде көп кездеседі. Мысалы: түрік тіліндегі «*Ағра, buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu*» (Ағра көрпе аш иміш, алтын гүмүш таş иміш), «*Açlık ne yedirtmez,*

tokluk ne dedirtmez», «*Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayaklar çeker*», «*Akraba ile ye iç (varış geliş et), alışveriş etme*», «*Kişinin aynası işidir*», «*Damlaya damlaya göl olur*» және т.б. сияқты мақалдардың қазақ тілінде де «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен», «Саудада достық жоқ», «Сауда достыққа қарамас», «Ақымақ бас екі аяққа дамыл бермейді», «Басында миы жоқтың аяғына тыным жоқ», «Кісінің айнасы – еңбегі», «Аш не жемейді, тоқ не демейді», «Көп түкірсе көл болар» сияқты нұсқалары бар. Сонымен қатар қазақ және түрік тілдерінде мағыналары бірдей, бірақ мақалдардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келуімен жасалған мақалдар да кездеседі. Мысалы: түрікше: «*Ағра екен, ағра бісер*» (Арпа екен, арпа орап) – қазақша: «Не ексең соны орасың», түрікше: «*Para paraу çeker*» – қазақша: «Ақшаны қаша табар», түрікше: «*Avcı kediye kurnaz fage*» (Аңшы мысыққа – айлакер тышқан) – қазақша: «Аңқау елге арамза молда», түрікше: «*Ауағını yorganına göre uzat*» (Аяғыңды көрпеңе қарай соз) – қазақша: «Көрпеңе қарап көсіл», түрікше: «*Ağlamayan çocuğa teme vermezler*» (Жыламаған балаға емшек бермейді) – қазақша: «Жыламаған балаға емшек жоқ», түрікше: «*Bin ölçüp bir biçmeli*» (Мың өлшеп бір пішу керек) – қазақша: «*Жеті рет өлшеп бір рет кес*» және т.б.

Қоғам және отбасы – бір-бірінен ажырамас ұғым, өйткені қоғам отбасынан, отбасы да қоғамның ажырамас бір бөлігі болып саналады. Қазақ және түрік тілдеріндегі осы екі маңызды тақырыптағы мақалдарды топтап бірге қарастырғанды жөн санадық. Қазақ халқының «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің бір ырысы артық», «Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады», «Анасына қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш», «Бірлік түбі – тірлік», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Ақылсыз достан, ақылды дұшпан артық», «Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүрер», «Қонақ келсе, құт келер», «Шақырмаған жерге барма, шақырған жерден қалма», «Балық басынан шіриді», «Бес саусақ бірдей емес» және т.б. сияқты мақал-мәтелдерінің түрік тілінде де мынадай баламалары бар: «*Erken kalkan (çikan) yol alır, er evlenen döl alır*» (Ерте шыққан жол алады, ерте үйленген төл алар), «*Dost, acı söyler, fakat doğru söyler*» (Дос ащы айтады, бірақ дұрыс айтады), «*Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al*» (Анасына қарап қызын ал, жиегіне қарап бөзін ал), «*Misafirin Ауағı Uğurludur*» (Қонақтың аяғы құт), «*Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere götürme*» (Шақырылған жерге ерінбе, шақы-

рылмаған жерге көрінбе), «Arabanın ön tekerleği nereye giderse, arka tekerleği de oraya gider» (Арбаның алдыңғы дөңгелегі қайда барса, артқы дөңгелегі де сонда жүрер), «Balık baştan kokar» (Балық басынан сасиды), «Beş parmağın beşi de bir değildir» (Бес саусақтың бесеуі де бір емес) [1]. және т.б.

Қазақ және түрік тілдеріндегі қоғам және әулет тақырыптарына байланысты мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келуі туыстас екі халықтан ғасырлар бойы бірбірінен жырақта қалуының себебінен деп білеміз. Алайда, екі тілдегі бұл мақал-мәтелдер өз мағыналарын сақтап қалған. Мысалы: түрік тілінде: «Babaya dayanma, karıya güvenme» (Әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) – қазақ тілінде: «Астыңдағы атыңа, қойныңдағы қатыныңа сенбе»; түрік тілінде: «At teper, katır teper:ara yerde eşer ölür. (At terişir arada eşek ölür).» (Ат тебісер, ортада есек өледі) – қазақ тілінде: «Екі түйе соғысса, ортасында шыбын өледі»; «İt ite buyurmuş, it de kuuyğuna» (Ит итке бұйырыпты, ит құйрығына) – қазақ тілінде: «Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды»; «Otuz iki dişten çıkan, otuz iki ağıza uayılır.» (Отыз екі тістен шыққан, отыз екі ауызға тарайды) – қазақ тілінде: «Отыз тістен шыққан сөз, отыз руға тарайды»; «Adamın alası (alacası) içinde, davarın (hayvanın) alacası dışında» (Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында) – қазақ тілінде: «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында»; «Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla» (Қызым саған айтамын, келінім сен түсін) – қазақ тілінде: «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда»; «İki kaptan bir gemiyi batırır» (Екі капитан бір кемеңі батырар) – қазақ тілінде: «Екі кемеңің басын ұстаған суға кетер»; «İt ürür, kervan uür» (Ит үреді, керуен жүреді.) – қазақ тілінде: «Ит үреді, керуен көшеді» және т.б.

Әр ұлттың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің болуымен қатар, өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері, өмір сүру ережелері, күн кешуі, тіпті тамақтану ерекшеліктері де бар. Тұрмыс пен салтты ажыратпай ортақ бір атау (тұрмыс-салттық мақал-мәтелдер) беріп, қазақ және түрік халықтарына ортақ тұрмыс-салтқа байланысты мақал-мәтелдердің ерекшеліктерін бірге қарастырғанды жөн көрдік. Мысалы, «Ağacı yaprak yaraştırır, insanı giyim», «Ağacı güzel gösteren yapraklarıdır» және «At yiğidin yoldaşı» деген түрік тіліндегі мақалдардың қазақ тілінде «Адам көркі – шүберек, ағаш көркі жапырақ», «Ат – ер қанаты» деген мақалдармен тура мағынада екеніне көз жеткізуге болады. Тұрмыс-салтқа байланысты айтылған мақал-

дардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келетінін көруге болады. Мысалы: «Aç tavuk uykusunda dağı götür» (Аш тауық түсінде тары көреді) – «Тауықтың түсіне тары кіреді»; «At aylansa kazıklı» (Ат қазықпен айналса) – «Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар»; «İki bas bir kazanda kaynamaz» (Екі бас бір қазанда қайнамайды), «İki aslan bir posta sığmaz» (Екі арыстан бір торға сыймас) – «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» және т.б.

Адам бойынан табылатын жақсы және жаман қасиеттер де мақал-мәтелдерде көрініс тауып жатады. Сол қасиеттер арқылы бір елдің ой-санасын, психологиясын анықтауға болады. Түбі бір туыстас екі халықтың, ұзақ уақыт бойы араласа алмаса да, әлі күнге дейінгі олардың ойлау жүйесі мен мінез-құлық ұқсастығы түбі бір туыстас түркі халықтарының ұрпақтары екендігін дәлелдейді. Қазақ және түрік тілдеріндегі адамгершілік пен кішіпейілділікке қатысты айтылған мақал-мәтелдерге зер салайық.

Түрік тілінде: «Alışmış, kudurmuştan beterdir» (Үйреніскен құтырғаннан бетер) – қазақ тілінде: «Дәніккеннен құныққан жаман»; түрік тілінде: «Akıl nefsin düşmanıdır» (Ақыл нәпсінің дұшпаны) – қазақ тілінде: «Ашу – ақылдың дұшпаны, нәпсі – иманның дұшпаны»; түрік тілінде: «Uyuyan uyanın kuuyğuna basma» (Ұйықтаған жыланның құйрығына баспа.) – қазақ тілінде: «Ұйықтап жатқан жыланның құйрығын баспа»; «Yanınızda bir arkadaş varsa, hiçbir yol uzun değildir» (Жаныңда жолдасың болса, ешқандай жол ұзын емес) – «Жолдасың жақсы болса жолым ұзын деме, Жолдасың жаман болса қолым ұзын деме» және т.б.

Қорыта келе айтсақ, қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді бірнеше тақырыптарға топтастыра отырып, салыстыра қарастырылды. Салыстыра зерттеу барысында екі тілде жарық көрген мақал-мәтелдер сөздіктері пайдаланылды. Қазақ және түрік халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің көптігіне жоғарыда берілген мысалдар айғақ бола алады. Екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалды. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Мұндай ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоян-қолтық араласпауының салдарынан болады. Алайда екі халыққа ортақ мақал-мәтелдерге қарап, қазақ және түрік халықтарының түбі бір екеніне көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер

1. Nurettin Albairak. Turkiye Turkchesinde Atasozlery. – Istanbul, 2009.
2. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 1964.
3. Prof. Doc. Nevzat Guzaidyn. Turk Dunyasynyn Atasozlery. – Ankara, 2010.
4. Әуезов М. Абай жолы. I том. – Алматы, 2010.
5. Әуезов М. Шығармалар. VI том. Қазақ әдебиеті: – Алматы, 1964.
6. Шәкәрім шығармалары. – Алматы, «Жазушы» баспасы. 1988.
7. <https://eksisozluk.com>

References

1. Nurettin Albairak. Turkiye Turkchesinde Atasozlery. – Istanbul, 2009.
2. Kazakhtyn Makal-Mateldery. – Almaty, 1964.
3. Prof. Doc. Nevzat Guzaidyn. Turk Dunyasynyn Atasozlery. – Ankara, 2010.
4. Auevov M. Abai Zholy. I tom. – Almaty, 2010.
5. Auevov M. Shygarmalar. VI tom. Kazakh Adebiaty. – Almaty, 1964.
6. Shakarym Shygarmalary. Zhazushy. – Almaty, 1988.
7. <https://eksisozluk.com>